

BATAKKIRKENS BEKJENNELSE OG CONFESSIO AUGUSTANA

av

JOHN-W. KAHRIS

I 1961 feiret Batakkirken på Sumatra (HKBP) sitt hundreårsjubileum.¹ I 1861 begynte nemlig Det rhinske misjonsselskap (RMS) sitt arbeid blant batakfolket. Ved jubileet kunne man se tilbake på begivenheter fulle av dramatikk, spenning og motgang. Men arbeidet har båret rik frukt. For i dag er HKBP den største lutherske kirke utenfor Europa og USA.

RMS sprang ut fra de preussiske unionsbestrebelsene i 1820-årene. Selskapet er altså unert. Etter manges mening har dette satt et så sterkt preg på Batakkirken at den ikke kan kalle seg luthersk.

Ikke desto mindre søkte HKBP om opptakelse i Det Lutherske Verdensforbund (LVF) mot slutten av 1948. Søknaden ble behandlet av LVF's hovedkomité i juli 1949.² Men begrunnelsen for søknaden var så mangelfull at man ikke kunne ta stilling til den. I stedet ble det berammet et ekstraordinært møte i komitéen. Dette møte ble holdt i Trichinopoly (Syd-India) i januar 1950.

RMS fremla her en «Gutachten über den Status confessionis der Batakkirche». Den var utarbeidet av den siste, tyske ephor (generalsuperintendent), Verwierbe. Meget sterkt ble det her hevdet at HKBP ikke kunne være en luthersk kirke p. g. a. sin unerte bakgrunn. Derfor kunne den ikke med god samvittighet slutte seg til LVF. Men fra Batakkirkens side ble det vist til den sentrale stilling Luthers lille katekismus alltid hadde hatt. Dessuten var man svært fortrolig med den lutherske sangskatt, ble det sagt. En av lederne for den batakiske forhandlingsdelegasjon, Sirait, uttalte: «Wir fühlen, dass wir, obwohl wir nicht hundertprozentige Lutheraner sein möchten, doch mehr mit den

Lutheranern als mit sonst jemand verbunden sind».³ Dette var jo tydelig tale. Likevel skulle det ta lang tid før sammenslutning kunne finne sted.

Man ønsket ikke å presse noen avgjørelse frem på møtet i Trichinopoly. Den hjelp som LVF alt i mange år hadde gitt HKBP, ble gjort uavhengig av spørsmålet om sammenslutning. Det ble også sagt klart fra at en eventuell sammenslutning med LVF ikke trengte å føre til at Batakkirken brøt det samarbeidet den hadde begynt med de andre kirker i Indonesia. På den måten ønsket man å legge forholdene til rette for en rolig overveielse fra HKBP's side om den virkelig ønsket å slutte seg til LVF.

Nå fulgte to års intenst arbeid. Ledelsen i HKBP lot Den augsburgske bekjennelse (Confessio Augustana CA) mangfoldiggjøre og spre til de forskjellige synoder. Det viste seg da at det var umulig å anta CA i dens historiske skikkelse. Mange av de uttrykkene som var brukt der, virket forvirrende. Da skjedde noe som vel er enestående i nyere misjonshistorie. Ephorus Sihombing utarbeidet sammen med en del andre teologer en helt ny bekjennelse. Den gjorde både krav på å være batakisk og luthersk.

Vår oppgave i denne artikkelen er å sammenlikne HKBP-bekjennelsen med CA. Kanskje vil vi da lettere kunne besvare dette spørsmålet: Hører Batakkirken hjemme i den lutherske kirkefamilien?

Både CA og Batak-bekjennelsen (B) ble til i en situasjon som krevde et aktuelt svar. Ovenfor har vi kort nevnt de ting som førte til at B ble til. La oss nå kort repetere CA's forhistorie. Keiser Karl V ønsket religionsfred i Tyskland for å kunne samle folket til kamp mot tyrkerne. Derfor samlet han en riksdag i Augsburg i 1530. Ved denne anledning ble CA lagt frem. Protestantenes politiske stilling var på det tidspunkt svak. Derfor gjaldt det om å uttrykke seg så forsiktig som mulig. Man understreker at det ikke er noen ny lære protestantene kommer med. Det er bare visse misbruk som nå er avskaffet. Likevel gir CA et klart uttrykk for luthersk trosoppfatning.

Men vi vil også sette fingeren på ting som skiller de to be-
kjennelsesskrifter. CA er ikke blitt til som bekjennelsesskrift.
Meget mer er den et innlegg i en teologisk debatt. Derfor er
teologisk innsikt nødvendig for å forstå CA. Slik er det ikke med
B. Vi skal se hvordan den vanlige kirkegjenger vil finne de pro-
blemer belyst som han møter i sin samtale med hedninger og
kristne fra andre trossamfunn. Vi kan si det slik at Batak-be-
kjennelsen er et uttrykk for «anvendt teologi».

CA er formulert i en kristen kulturkrets. Den er primært et
oppgjør med Romerkirken. Det gjelder om å verne Evangeliets
renhet. Slik er det også i B. Men i Indonesia kan man ikke nøye
seg med en avgrensing overfor andre kirkesamfunn. Kristendom-
men må konfronteres med andre religioner. Dette har ikke bare
teoretisk interesse, men det dreier seg om liv eller død for kir-
ken. B vil representere en «theologia in loco», en teologi som
ønsker å besvare de spørsmål som stilles til den fra den kultur-
krets som omgir den. Det er nødvendig å skille nøye mellom
det som er kristent og det som ikke er det, men det er ikke nok.
Det verdifulle i kultursammenhengen må tas frem og knyttes
til Evangeliet. Kanskje er det den vanskeligste oppgaven.

Som et eksempel på dette vil vi nevne «adat»-overleverin-
gen fra fedrene.⁴ Da misjonærene kom til batakfolket, fant
de at livet var regulert av en rekke uskrevne lover. Disse hadde
nesten religiøs autoritet. «Adat» sto der som en hindring for
misjonen. Men så gjorde misjonærene seg nytte av alle disse
overleverte forskriftene. De sa at kristendommen var en ny
«adat». På den måten lyktes det å gjennomsyre store deler av fol-
kets liv. Et uttrykk for dette var at høvdingene fikk en anerkjent
stilling i – kirken. Men denne sammenblandingen av «adat» og
kristendom førte til at den siste ble oppfattet svært lovisk. Synds-
begrepet ble tilsvarende overfladisk. Dette illustrerer tydelig den
dobbelstilling HKBP står i. På den ene side må den søke til-
knytning i det folkelige liv. Men samtidig må den passe på at
Evangeliet ikke blir utvannet. Det er underlig at denne proble-
matikken ikke har fått større plass i B. Likevel har den sikkert
vært med på å bestemme utformingen av bekjennelsesskriftet.

Også i India har lutheranerne formulert en lære-erklæring. Den ble til i 1940-årene. Men det ble reist sterke innvendinger mot den, fordi den ikke tok nok hensyn til spesielle, indiske forhold. I 1951 kom den derfor ut i ny utgave. Lære-erklæringen hadde tre formål. For det første skulle den søke å samle de enkelte, lutherske kirker i India om en felles trosformulering. For det andre skulle den være med på å forberede forhandlinger med Syd-Indias kirke. For det tredje skulle den være utgangspunkt for forhandlinger med Missouri-synodens misjon som ønsket å slutte seg til forbundet av lutherske kirker i India.⁵

Etter denne generelle vurdering vil vi mer detaljert sammenlikne B⁶ og CA. Vi vil da følge opplegget i B. Hvor det er naturlig, vil vi også sammenlikne med den indiske lære-erklæring.

Art. 1—3: Den treenige Gud

Her finner vi en annen ordning av stoffet enn i CA, som har en artikkel om Gud som den treenige og en om Kristus. B har også først en artikkel om Gud. Her nevnes meget fyldig Guds egenskaper. Han er evig, allmektig, uforanderlig, allvitende, uransakelig og en man kan stole på. En rekke folkelige forestillinger om Gud forkastes. Således må han ikke sees på som en «bestefar». Også de avvises som mener at Gud bare er god i den forstand at «det kan komme velsignelse fra bestefars ånd». Man tar også avstand fra forskjellige slags spådomskunster og fra valg av spesielle lykkedager.

Art. 2 handler om den treenige Gud. Vi finner her igjen den oldkirkelige lære om det indre forhold mellom Faderen, Sønnen og Ånden. Det er ikke slik at Sønnen og Ånden er underordnet Faderen. Heller ikke er det slik at Ånden er Kristi mor og Gud hans far.

I art. 3 behandles de tre personers spesielle gjerninger. Gud fremheves her som alle tings skaper og oppholder. Derfor forkastes en fatalistisk livsholdning.

I den indiske lære-erklæring finnes en meget sterk poeng-

tering av Gud som person. Dette var nødvendig av hensyn til hinduismen og synkretismen. Disse retninger har en tendens til å avpersonifisere Gud. På dette punkt synes man å gå lenger enn de eldre bekjennelser. Det er også karakteristisk at antropologien trekkes inn i artikkelen om Gud. Mennesket er skapt av Gud, og det gjengir hans bilde. Dette måtte holdes klart frem overfor de andre religioner som har en tendens til å se på mennesket som «skaper» av sin Gud.

Art. 3 har også et avsnitt om Kristus. Det svarer til CA III. B ligger her nær opp til CA. Men lidelsens sonende virkning understrekes sterkere. Det heter: «Han ble naglet til korstreet for å fri oss fra våre synder, fra dødens og Djevelens velde. Han ble det fullkomne offer til forsoning med Gud p. g. a. alle menneskenes synder».

B har også et avsnitt om Den Hellige Ånd, noe som mangler i CA, som bare nevner Ånden i forbindelse med Kristus. HKBP-bekjennelsen forkaster her pinsevenner og andre som skiller Ånden fra Ordet, og som tror at Ånden kan fåes utenom Evangeliet. Likeledes avvises de som mener at en kan klare seg uten medisiner bare man ber til Ånden. Falske profetier og ekstatiske foreteelser i Ådens navn forkastes.

De indiske lutheranerne har i avsnittet om Kristus nøyert seg med å gjengi Luthers forklaring til den 2. artikkel i Den lille katekisme. De har ikke funnet noen bedre formulering.

Art. 4: Guds ord

I CA finner vi ikke noen tilsvarende artikkel. Først understrekes det at det virkelig er Guds ord vi finner i Bibelen. Bibelen gir både tilstrekkelig kunnskap om Guds vesen og viser klart hva mennesket må tro for å bli frelst. Til slutt sies det: «Bare Den Hellige Skrift danner begynnelse og ende for alle tanker, for all visdom og for all handling i menigheten (kirken) og blant de troende». Og i art. 11 sies det at kirkens ordening må grunne seg på Guds ord. Det er vel ikke tvil om at vi her kan skimte en reformert påvirkning.

Den indiske lære-erklæringen har også et spesielt avsnitt om Guds ord. Det finnes i kapitlet om nådemidlene. Avsnittet faller i to deler. Først utredes forholdet mellom det inspirerte ord og den ytre tekst. Deretter behandles Ordet under synsvinkelen lov og evangelium. Det må sies å være en meget fruktbar drøfting.

Art. 5 og 6: Om synden

Art. 5 taler om syndens opphav. Den svarer til CA XIX. Det er Djevelen som ønsker at alle mennesker skal falle i synd. Ved Adams og Evas ulydighet trådte synden inn i verden. B er her noe utførligere enn CA, og den knytter mer til de bibelske tekster.

Neste artikkel handler om arvesyndens. Den svarer til CA II. På dette punkt synes CA klarest å gjengi det lutherske syn. B forstår syndens vesen ut fra forholdet til Guds lov. I artikkelen om syndens opphav legges det vekt på at «synd er overtredelse». Og i vår artikkel heter det: «. . . og synden har gjort alle mennesker til slaver på den måten at de bryter Guds lov». I CA heter det: «Likeledes lærer de at etter Adams fall fødes alle mennesker med synd, dvs. uten tillit til Gud, uten frykt for Gud og med begjær». Synd er altså primært å si nei til Evangeliet, sekundært er det å bryte Guds lov. En kunne ha ønsket en nøyere formulering her.

Heinrich Meyer⁷ sier at det er fire ting som karakteriserer den indiske lære-erklæring på dette punkt. For det første retter den seg mot karma-læren, som synes å kreve den høyeste grad av aktivitet av mennesket. Men når den forbindes med skjebnetro, fører det til det stikk motsatte. For det andre måtte man ta stilling mot den oppfatning at synden er vesenssett med denne verden, noe som ville føre til verdensflukt. For det tredje var det viktig å protestere mot at mennesket er godt, ja, gudommelig. Synd ville da bare bestå i ytre gjerninger som ikke hadde noe med menneskets gudsførelse å gjøre. Til slutt måtte de avvises som legger så stor vekt på den enkeltes ansvar at det ikke blir plass for tanken om menneskehetens felles skyld.

Art. 7: Om forløsning fra synd

Det som her sies, svarer til CA IV, og trenger i grunnen ingen kommentar. Artikkelen er i full overensstemmelse med det lutherske hjerteanliggende. Den lyder slik: «Man kan ikke oppnå noen forløsning fra synd ved gode gjerninger eller ved egen kraft, bare av Guds nåde gjennom løskjøpelsen ved Jesus Kristus. Denne (forløsningen) kan man få ved troen som Den Hellige Ånd virker. Ved troen vinner man syndenes forlatelse som Jesus Kristus har beredt ved sin død. Slik tro ser Gud på som rettferdighet overfor seg.»

De indiske tesene om rettferdiggjørelsen er meget interessante. De tar sitt utgangspunkt i inkarnasjonen. Ved denne identifiserte Jesus seg slik med menneskene at han tok alle deres synder på seg. Ikke bare hans død er sonende, men også hans liv, oppstandelse og himmelfart. På grunnlag av dette gir Gud syndenes forlatelse og barnekår. Her synes å foreligge en utvidelse av begrepet «rettferdiggjørelse». Om dette sier Heinrich Meyer:⁸ «Die Ausweitung des Begriffs Rechtfertigung, so dass er Sündenvergebung, Aufnahme in die Sohnschaft und Heilsgewissheit mit umschliesst, entspricht der missionarischen Predigt, die den Christus und nicht ausschliesslich oder bevorzugt ein «Heilsgut» bezeugt». Her har de indiske lutheranerne virkelig forsøkt nye veier.

Art. 8, 9 og 11: Om kirken, dens tjenere og ordning

De tilsvarende artikler i CA er VII, VIII, XIV og XV. B er mer omfattende, og tar opp flere sider ved kirkens liv.

A. Kirken er forsamlingen av dem som tror og som er kalt ved Den Hellige Ånd. Alle vilkårlige kirkedannelser forkastes. Ingen menneskelig myndighet i kirken anerkjennes. «Det er ikke demokratiet som regjerer kirken, men kristokratiet.» Statskirkeordningen avvises, for «det består en forskjell mellom Statens plikter og kirkens embede (Amt)».

B. Kirken er hellig, fordi Kristus, dens hode, er hellig. Helligheten er av Gud, ikke av mennesker. Derfor kan ingen bli hellig

av egen kraft. Atskillelse fra verden forkastes, «fordi man ser at synd enda blir gjort av kirkens lemmer».

C. Kirken er «alminnelig».⁹ Den består av alle dem som allerede har del i frelsesgodene. Den kommer fra alle folk, stammer og språk, selv om kirkeordningene kan være forskjellige. Derfor kan ikke kirken være bundet til et bestemt folk. Den oppfatningen forkastes at det ikke kan finnes noe virkelig fellesskap mellom de enkelte kirker. At kirken ikke er bundet til et enkelt folk, har en spesiell vekt i denne forbindelse. For kristendommen er sterkt knyttet til batakkfolket som folk, og det har i mange tilfeller skjedd en sammenblanding av nasjonalisme og kristendom.

D. Kirken er én. Men det dreier seg ikke om en enhet i vanlig betydning, den er av åndelig art. Ingen utskillelser fra kirken anerkjennes når de ikke er begrunnet i tros læren, men bare i uenighet om ytre forskrifter.

E. Her nevnes tre ting som kjennetegner kirken. De to første er de samme som i CA VII: Evangeliets rette forkynnelse og sakramentenes rette forvaltning. Men ved det tredje skurrer det nok litt i lutherske ører. For kirketukt stilles opp som et kjennetegn. Igjen merker vi en reformert påvirkning.

Art. 9 handler om kirkens tjenere. «Alle kristne er kalt til å være Kristi vitner». Med disse ordene understrekes det alminnelige prestedømmet. Som kjent er dette lite fremme i CA. Men kirken trenger spesielle tjenere. Disse kalles i overensstemmelse med Kristi tre embeder: profet, prest, konge. Følgende fem embeder nevnes: Å forkynne ordet, å forvalte sakramentene, å øve sjelesorg, å vokte den rene lære og å øve kjærlighetsgjerninger. De fire første kan plasseres under rubrikken «ministerium verbi», men det femte, diakonien, representerer utvilsomt noe nytt i forhold til CA. Til å utføre disse tjenestene kaller kirken apostler, profeter, evangelister, hyrder, lærere og diakoner. Alle disse kjenner vi igjen fra NT, noe som viser at man mener å finne regler for menighetens oppbygning i Skriften. Vi har alt nevnt art. 11 som viser dette. Forøvrig sies det der at kirkeordningen er verktøy, ikke mål.

Den indiske lære-erklæringen har også et meget omfattende kapittel om kirken. Vi finner en meget sterk konsentrasjon om kirkens enhet. De indiske kristne har alltid sett det som en stor ulykke at kirken er så splittet. Vi har ingen grunn til å tvile på at de indiske lutheranerne mener det alvorlig når de anvender CA VII, hvor det sies at det er nok til kirkens sanne enhet at man er enige om Evangeliets lære og sakramentenes forvaltning. Jfr. tese 6 og 7. Dessverre får vi ikke anledning til å komme nærmere inn på disse spørsmål her.

Art. 10: Om sakramentene

I CA har sakramentene en organisk stilling. De omtales ikke bare spesielt i art. IX og X, men allerede i art. II sies det om dåpen at den er frelse fra arvesynden. Ved Ordet og sakramentene gis den rettferdiggjørende tro (art. V). Ordets forkynning og sakramentenes forvaltning er nok til kirkens sanne enhet (art. VII). Og kristenlivet leves i kraft av sakramentene (art. XII). CA har også en egen artikkel om sakramentenes bruk (XIII). Noe tilsvarende finner vi ikke i B. Det som sies her i art. 10 er i og for seg godt og riktig, men det lar seg ikke nekte at sakramentenes stilling er mer isolert.

Det slås fast at det bare er to sakramenter. Den romerske lære avvises. Sakramentene er synlige tegn på Guds usynlige nåde.

A. Ved dåpen får de troende del i frelsesgodene. Barna skal døpes, fordi de ved dåpen tas inn i den menighet som Kristus er død for. Dessuten vises det til at Jesus tok i mot de små barn.

B. Det er vanskeligere å gjøre seg opp en mening om hvordan man har forstått nattverden. Den engelske teksten begynner slik: «The Holy Communion is the eating of the bread by means of which we are given the Body of our Lord Jesus Christ». Tilsvarende sies om vinen. Den tyske tekst lyder: «Im heiligen Abendmahl vermittelt das Essen von Brot den Leib unseres Herrn Jesu Christi». Man har altså valt uttrykket «by means of which» eller «vermittelt» i stedet for et uforbeholdent «ER».

Dette kan tyde på en mer symbolsk oppfatning. I hvert fall er avsnittet uklart. CA har her: «Om Herrens nattverd lærer de at Kristi legeme og blod sant er til stede og utdeles til de spisende i Herrens nattverd». Som vi ser er CA her meget klarere enn B. Denne forkaster «sub una» og messeofferet.

Den lutherske lære-erklæringen i India har et meget utførlig kapittel om nådemidlene. Tesene om Guds ord har vi nevnt ovenfor. I læren om sakramentene måtte man få frem at det ikke dreidde seg om magiske midler. Derfor fremholdes det at dåpen og nattverden bare er virksomme fordi den trenige Gud står bak. Tesene om nattverden er i overensstemmelse med luthersk syn. La oss bare føye til at det i 1959 ble oppnådd full teologisk enighet mellom de indiske lutheranere og Syd-India's kirke om nattverden. Enigheten kom i stand ikke minst p. g. a. eksegeseens våknende forståelse av realismen i nattverdperikopene.¹⁰

Art. 12: Om den verdslige øvrighet

Det som sies i denne, svarer til CA XVI. Men CA er mer omfattende, da den tar opp den kristnes hele forhold til det borgerlige liv. Det vitner om en sterk trosholdning at HKBP våger å si om en tildels antikristen øvrighet at den er innsatt av Gud. CA opererte som kjent med en kristen øvrighet. Her synes å være skjedd en fornyelse av NT's frimodige tro på at Gud styrer også gjennom dem som synes å stå ham i mot.

Den tanken forkastes at staten skulle være en religiøs stat, «for staten forblir stat, og kirken forblir kirke.»

Art. 13 og 14: Om søndagsfeiring og mat

At man skal feire søndagen, begrunnes at Gud på den dagen begynte å skape. Da sto også Kristus opp fra de døde, og da ble Ånden utgytt. Her merkes en viss lovisk innstilling. Adventistene avvises med den begrunnelsen at vi ikke er jøder.

Artikkelen om mat er vel også til dels rettet mot adventistene. All mat kan spises når den tas i mot med takk. Den evangeliske

frihet må ikke fortrennes av spiseforbud. CA XXVI har en hel liten avhandling om dette spørsmål. Den bekjemper de romerske fasteforskrifter. B gjengir i en knapp og fyndig form det vesentlige i CA XXVI, nemlig at ingen blir hellig ved å overholde tradisjoner og forskrifter.

Art. 15: Om gode gjerninger

De gode gjerninger er troens frukt. Men ved dem fåes ikke syndenes forlatelse. Dette er det samme som sies i CA VI og XX.

Art. 16 og 17: Om de døde og englene

Det er alles lodd en gang å dø, og deretter å dømmes etter sine gjerninger. Jesus Kristus er Herre over levende og døde. Når den kristne derfor minnes sine døde, tenker han på sin egen død, og han blir styrket i håpet om forening med de andre troende. Hedningenes dyrkelse av de avdødes ånder forkastes, likeledes den katolske lære om skjærsild og helgener.

Englene er Guds skapninger, som sendes ut for å hjelpe arvingene til forløsningen.

Art. 18: Om den endelige dom

Artikkelen skildrer Kristi gjenkomst og hans dom av alle mennesker i korte konsise setninger, men med solide skriftbelegg. De som mener å kunne beregne gjenkomsten, avvises. For den vil komme helt uventet. Derfor gjelder det om alltid å være beredt.

Vi nevnte ovenfor at B vil representere en «theologia in loco». Men vi merker ikke mye til dette i B. Den beveger seg i kjente spor. Ofte gjenkjenner vi CA's formuleringer, og i noen grad finner vi den samme oppbyggingen. Vi skimter en teologi med overveiende luthersk bakgrunn. Dog har vi også funnet påvirkning fra reformert tradisjon. Og av og til kunne vi ha ønsket større klarhet i formuleringene, særlig når det gjelder nattverden.

Likevel er det noe betydningsfullt som skjer når kirkeledere på Sumatra og i India søker å formulere troen slik at den får relevans i deres eget miljø. Enda er de unge kirker sterkt preget av de vestlige misjonskirkers teologi. Men vi skjønner at snart kan det bli annerledes.

NOTER

- ¹ Om Batakirkens opprinnelse og historie, se Peter Beyerhaus, *Die Selbständigkeit der jungen Kirchen als missionarisches Problem*, Barmen 1956, s. 163 ff. Audun Tang, *Batakkirken på Sumatra 100 år*, Norsk Tidsskrift for Misjon, 1962, s. 25 ff.
- ² Nærmere om dette hos Beyerhaus s. 206 ff.
- ³ Beyerhaus s. 208.
- ⁴ G. C. Oosthuizen, *Theological Discussions and Confessional Developments in the Churches of Asia and Africa*, Franeker 1958, s. 186. Beyerhaus s. 167 f.
- ⁵ Det som sies om den indiske lære-erklæringen, bygger i stor utstrekning på: Heinrich Meyer, *Bekenntnisbindungen und Bekenntnisbildungen in jungen Kirchen*, Gütersloh 1953, s. 30 ff og s. 41 ff. (hvor det finnes en tysk oversettelse av erklæringen).
- ⁶ Batakbejennelsen foreligger dels i en oversettelse til tysk av H. F. de Kleine (*Das Bekenntnis des Huria Kristen Batak Protestant*, 3. oppl., Barmen 1957), dels i en engelsk oversettelse, som imidlertid er ufullstendig og bare foreligger i stensil. Det er den tyske oversettelse som er fulgt her, da den så vidt vites er den eneste offisielle.
- ⁷ Meyer s. 49, note 3.
- ⁸ *Ibid.* s. 51, note 3.
- ⁹ Den engelske tekst har her: «The Church is a congregation».
- ¹⁰ Johannes Aagaards tolkning i *Præsteforeningens Blad*, 1962, s. 271 f. av Den indiske lære-erklærings uttalelser om sakramentene — jfr. også uttalelsen om kirken, se ovenfor — kan vi ikke gi vår tilslutning.